ساس سنڌ سکر. ڪام

”ڪاڪ ڪنڌيءَ قبرون“

(شيخ اياز جي نوٽ بوڪ جا ڪجھ ورق)

ليکڪ : شيخ اياز

ڊجيٽل پبلشر

سنڌي ادبي سنگت

شاخ سنڌ سکر

www.sascitysukkur.com www.ebooks.sascitysukkur.com

www.sascitysukkur.com

چيف ايڊيٽر

عبداللطيف انصاري

0333.7146119

هي ڪتاب، سنڌ جي وڏي ۾ وڏي ادبي سائيٽ

وائيس آف سنڌ ڊاٽ نيٽ

جي ٽورن سان پيش ڪجي ٿو.

www.voiceofsindh.net

ڪاڪ ڪنڌيءَ قبرون

(شيخ اياز جي نوٽ بوڪ جا ڪجھ ورق)

مون هن ڏانهن چتائي ڏٺو: ڳورو، چٽو رنگ، ڪَڪِي چڊي ڏاڙهي، ڳِهريون چيرويون اکيون، لؤنٺا وار، ويڪري ڇاتي، سنهي سڊول هانئي، چڻ هوبهو اِبنِ مريم ٿي لڳو. جهيڻي آواز ۾ چيائين،

”ڪيس جا ڪاغذ آندا اٿم.“

”ڏي ته ڏسان.“

هو قتل جي مقدمي ۾ ملزم هو. هن تي الزام هو ته هُن پنهنجيءَ زال کي فقط سياهڪاريءَ جي شبهي سبب ماريو هو. هُن چيو ٿي، ٿي ۽ اهو هن جو ڪيس ۾ بچاءُ هو، ته هن جي زال ڪاري هئي، ۽ هن کي سياهڪاريءَ وقت ڪاري ڪري ماريو هئائين. مون ڪاغذ اٿلائي واردات جو مشيرنامو ڪڍيو. جنهن ۾ ڪجھ هيٺينءَ ريت لکيل هو:

ـــ واردات، جهنگ ۾، لڳ ڳوٺ . . . . . جي هئي. واردات جي چوڌاري ٻير، ڪِرڙ لَوا ۽ ڪَنڊيون هيون. ٻاهران بيهي جهنگ ۾ نظر ڪئيسين ته ڪجھ نظر نه آيو. واردات تي رت جو ڏُبو هو، جنهن جي پرسان ”سپاجهيءَ“ (ملزم جي زال جو نالو جو لاش پيو هو. لاش سورهن ورهين جي نينگريءَ جو هو، جنهن جو سر ڏڙ کان ڌار

پيو هو. نينگريءَ کي ٻه چوٽيون هيون، جن جي وچ تي سينڊ نڪتل هئي. هن جي ڪَنن ۾ چانديءَ جون مُرڪيون ۽ ڳچيءَ ۾ سوني دهري هئي، جا کهاڙيءَ جي ڌڪ لڳڻ سبب ڇڄي پيئي هئي. ڌڙ جي مٿئي اڌ تي پروچڪو گهگهو پيل هو، جنهن تي ڪاوا پريل هئا. ڪنهن سبب ڪري، گهگهو ڳچيءَ وٽان ڪافي ڦاٽل هو ۽ لاش جي ڇاتيءَ تي مينديءَ سان ٺاهيل گل نظر اچي رهيا هئا. ڌڙ جي هيٺئين اڌ تي گربيءَ جي سٿڻ پيل هئي ـــــ ڇيو وڃي ٿو ته اِها فوٽڻ جي خون ڪان پوءِ جوابدار هن کي پهرائي هئي. ٻانهن ۾ عاج جي ٻانهين، مُرڻ وٽ چانديءَ جون گجريون، سڄي هٿ جي ڏسٽيءَ ۽ وچينءَ ۾ چانديءَ جا ويڙهه ۽ ڇيچ ۾ چانديءَ جي مُندي، ۽ پيرن جي آڱرين ۾ نُورال پيل هئا. لاش جي پرسان رتَ لڳل کهاڙي پيئي هئي، جنهن جي ڦر ۽ ڳن تي رت لڳل هو. ڌرتيءَ تي ٻن ماڻهن جا ڌُڦ پيرا هئا، جي سجاٽپ ۾ تتي آيا.

مشير نامو ختم ٿي ويو، پر منهنجيون اکيون ان تي ڪنهن اڻ لکيل تحرير کي پڙهي رهيو هيون:

”. . . . اِهو رت ڪنهن انسان جو رت هو! اهو رت، جو هاٿي مٽيءَ ۾ ملي ويو آهي، جنهن جو ثبوت فقط ڳاڙهي ڌرتي، کهاڙي ۽ مشيرنامي جون ٻه سٽون آهن، سو ڪنهن وقت هڪ گرم ۽ گداز جسم ۾، تمنا بڻجي، لڳ لاڳاپا لاهي، سيڻ ويڻ، ڇڳي مَٺي ڪان منهن موڙي، آڏيءَ رات اٿيو هو ـــــ جنهن وقت ڪتين ڪرَ ٽي موڙيا، جنهن وقت ٻتائي سُر راڻو لکندو هو ـــــ ۽ لڪندي ڇپندي، سِڪندي سيڏائيندي، ڏکڻ جي واءَ ۾ ڪَنڌين ۽ لَوَن جي سرڙاٽ کي ازلي سڏ سمجهي وراٽيو هئائين. اها ئي ته رت جي ڏارا آهي، جا چاندوڪيءَ ۾ ڊوڙندي، ڳائيندي آهي ـــــــ

”سرتيون، جي مون وسهو، ننڊ نہ هيريو نيڻ: جوين پہ ـ تي ڏينهڙا!“ اها ڪيڏانهن ويئي؟ چا، اها فقط واردات تي ڪجھ ڳاڙها نشان ۽ مشيرنامي جون چار سٽون ئي هئي!“

”مشير نامو پڙهيئہ؟“ ابنِ مريم جهڙي انسان پڇيو.

”هون.“ مون چرڪي چيو، ۽ بيخاليءَ سان ڪاغذ اٿلائڻ لڳس. منهنجي ذهن ۾ ڪنهن زور سان پڪارو، ”هن عورت کي **اُهو** سنگسار ڪري، جنهن نظر يا زبان سان، ۽ خيال ۾ بہ، سياهڪاري نہ ڪئي آهي!“ مون رڙ ڪري جواب ڏنو: ”جنهن نہ ڪئي آهي، انهيءَ کي بہ ڪهڙو حق آهي؟ هيءُ رت شب خيز آهي، پاڪيزه هر گناهہ و ثواب کان بالاتر! هيءُ رت عبادت آهي؛ ان تي هٿ کڻڻ جو ڪنهن کي بہ حق نہ آهي ـــــــ نہ انسان کي، نہ فرشتي کي!“

”وڪيل صاحب!“ ابنِ مريم جهڙو انسان مون سان ڳالهائي رهيو هو؛ ـــــــــ ۽ آءُ سوچي رهيو هوس تہ وڪالت منهنجي وس جي ڳالھ نہ آهي.

اڄ منهنجي هڪ دوست هڪ پُرلطف واقعو ٻڌايو.

هن چيو ته تو ”عبداللطيف ’ساربان‘“ جو نالو ته ٻڌو هوندو: مان ننڍي هوندي هن جا نظم سنڌي رسالن ۾ پڙهندو هوس. هن جي اسلامي تخيل مون کي بيحد متاثر ڪيو هو: ۽ هن جي هر سٽ پڙهي منهنجي رڳن ۾ خون جي گردش تيز ٿي ويندي هئي ۽ جوشِ ايمانيءَ سبب منهنجو ڳلو پرجي ايندو هو. مون هن کي ڏٺو ڪونه هو، پر اِهو ٻڌو هوم ته هو روهڙيءَ جي ڪنهن پاڙي ۾ رهندو آهي. هڪ ڏينهن هن سان ملاقات جي شرف حاصل ڪرڻ لاءِ روهڙي ويس. رستي تي مون هن جي شڪل شباهت جو تصور ڪري سوچيو ته هن جا خالد بن وليد ۽ طارق بن زياد جهڙي چوڙا ڪُلها هوندا: هن کي فارابيءَ جهڙي وڏنڌر ڏاڙهي هوندي، ۽ علامه اقبال جهڙيون مڇون، قد ۽ بدن هوندو: هن جي اکين ۾ مجاهدينِ اسلام جو نور هوندو: ۽ هن جي چپن جي هر جنبش نعرهء تڪبير جي ياد ڏياريندي: هو لنبي ڪُڙتي ۽ سلوار ۾ واقعي اسلامي حريت ۽ غيرت جو شاهڪار نظر ايندو. روهڙيءَ پهچي، مون هن جي گهر جي پُڇا ڪئي ۽ ڏَس تي اتي پهتس، ته آءٌ هن جي گهر کي ڏسي بيحد متاثر ٿيس. گهر لڳو ته پراڻي ٿي، پر ان جا محرابَ ۽ طاقَ مغليه فنِ تعمير جا يادگار ٿي لڳا: ۽ گهر جي ٻاهران ڪيتريون ئي ڪجيون فاتحانِ عرب جون نشانيون ڏيئي رهيون هيون. مون دل ئي دل ۾ خوش ٿي چيو ته واقعي، شاعرِ اسلام جو غريبخانو هجي ته اهڙو هجي! مون در جو ڪڙو کڙڪايو ته ٿوريءَ دير بعد هڪ بيحد حسين ۽ وجيهه ڪرڙوڍ پريان نظر آيو. مون کي تعجب آيو، ڇو ته هو منهنجي تصور جو پورو مجسمو ٿي لڳو —— چوڙا ڪُلها، دلڪش ڏاڙهي، پريل بدن، ڊگهو قد، رعبدار مڇون، منهن تي قلندرانه شان، ۽

اکين ۾ والهانہ تجلي! هن ويجهو اچي، نهايت خوش خُلقيءَ سان پڇيو تہ ”ڪيئن آيا آهيو؟“

مون مرعوب ٿي، هٻڪي چيو، ”نندي هوندي کان وٺي اوهان جي ڪلام کان بيحد متاثر رهيو آهيان. منهنجي نظر ۾ اوهين ”فردوسيءِ اسلام“ آهيو! اوهان جو ڪلام حق ۽ صداقت جو آواز آهي، جنهن مرده مسلمانن ۾ نئين جان پيدا ڪئي آهي! واهہ ڇا جوش ۽ خروش آهي اوهان جي ڪلام ۾! ڇا . . . “

”اوهہ، اوهين عبداللطيف ’ساربان‘ سان ملڻ آيا آهيو؟ هاہ انهيءَ جو گهر منهنجي پاسي ۾ آهي. مان تہ سونو خان حجم آهيان.“

مون پنهنجي دوست ڪي مُرڪي چيو، ”تو انهيءَ ڪهاڻيءَ جو پلاٽ انگريز اديب، ’سر سيٽ مام‘ تان چورايو آهي.“

”چريو آهين ڇا؟ مان انگريزي ڪتي ڄاڻان! افسانہ نويس تي پلاٽ جو نزول ٿيندو آهي؛ ممڪن آهي تہ اهو ساڳيو پلاٽ سمر سيٽ مام تي بہ ٿوريءَ ڦير گهير سان نازل ٿيو هجي! آخر اها ڪا نئين ڳالهہ تہ نہ آهي، صدين کان مختلف مذهبن جي مقدس افسانن ۾ ان جو ثبوت ملي ٿو.“

مون هن کي آغوش ۾ آٽي، هن جي اکين کي چميو ۽ چيومانس، ”هيءَ جهوني زماني جي ڳالهه آهي. بنارس جي ڪنهن مندر ۾ ديوداسي نچي رهي هئي. مانگهه جي رات اڌ کان زياده گذري چڪي هئي. ٻاهر ولهه ٿي پيئي؛ مندر جون ڳڙڪيون بند هيون، ۽ ايڪڙ ٻيڪڙ ڳلڪڙا ڪليل هئا، جن مان هرمل ۽ اگربتين جون دونهون ٻاهر وڃي رهيو هو. ڏياٽين ۾ جوت جلي رهي هئي، ۽ چت مان موم – بتين جا جهار لڙڪي رهيا هئا. سامهون ڪنهن ديوتا جي وڏي مورتي رکي هئي، جنهن جي چرنن ۾ گينديءَ ۽ ڪيسو ڦل جي شوخ رنگن وارن گلن جون مالهائون پيون هيون. ديوتا کي پٺي ڏيئي، هڪ ڪن – ڦاڙ پوڄاري بيٺو هو. هن ”سُوم رَس“ پيتي هئي، ۽ مڌ جي ڪيپ ۾ هن جو منهن ڦتل ڏاڙهونءَ وانگر ٽڙي پيو هو. هن جي ڪنن ۾ لڙڪندڙ گينديءَ جي سنگ جا والا هن جي مڌ – ماتي منهن تي سيبائتا ٿي لڳا. هن جي سامهون، ڪاري پٿر جي ٿلهي تي، ديوداسي، ڳاڙهيءَ بنارسي گهگهريءَ ۽ پَڙي ۾ نچي رهي هئي. پوڄاريءَ جي اکين ۾ ڪائي وڄ چمڪي رهي هئي، ۽ هن جو سڄو سرير ڪنهن پيانڪ آنڌيءَ ۾ ويڙهجي ويو هو. نِرت ۾ ديوداسيءَ جي چيلهه ائين ٿي مُڙي ويئي، جيئن ڏوڙئي ۾ ڊاک جي ول جهُڪي وڃي؛ ۽ ان وقت هن جي گهگهري انهيءَ ڪيڙيءَ وانگر ٿي لڳي، جنهن سان پيهُرَ جهار جي پَوَ کان، ڊاک جا ڪچا ڇڳا ٻڌي ڇڏيندا آهن. پوڄاريءَ سوم – رس جي چوٽين وَٽي ڳيت ڏيئي پيتي، ته هن جون اکيون ڪِرو ۾ آيل ڪاريهر جي اکين وانگر ٿي لڳيون. هو مست ٿي ديوداسيءَ ڏانهن وڌيو، ته ڪنهن هن جي ٻنهي ڪلهن کي پٺيان زور سان جهليو. پوڄاريءَ واٽڙو ٿي پٺتي نهاريو ته ڏٺائين مَها – ٻَلي ديوتا هن کي ڪلهن کان جهلي بيٺو هو. ديوتا جون اکيون

ڪاندن ٽاندن وانگر ٻري رهيون هيون، ڇڻ تہ هن سوم ـ رس جا ٻہ ٽي مَٽ پيتا هئا. ۽ ٻُڌ ۾ پوڄاريءَ ديوتا جي چرنن تي ڏنڊ وت ڪري، منهن ذرتيءَ سان لاٿو. ديوتا غصي ۾ پوڄاري کي لت هڻي چيو، ”ڏسين نٿو، هي ديوداسي پرڪرتيءَ جو سڀ کان جوڳو سروپ آهي: هن سان پريم ڪرڻ تو لاءِ پاپ آهي!“ پوڄاري ٽپو ڏيئي اٿيو، ۽ پرسان پيل ڏڦي سان ديوتا تي وار مٿان وار ڪيائين ـــــ تان جو ديوتا ذرتيءَ تي ڪِري، ڦٿڪي ڦٿڪي، خاموش ٿي ويو. ديوتا جو رت ڦوهاري وانگر وهي رهيو هو. سامهون ديوداسي، ـــــ جنهن چوٽيءَ، ڪراين ۽ مُرن ۾ ڪيتڪيءَ ۽ مگري جون لڙهيون پئيون هيون، ـــــ اجا نچي رهي هئي، ۽ تيزي سان ڦيريون پائي رهي هئي ـــــ

ڇنن ڇنن، ڇن ڇم: ڇنن ڇنن، ڇن ڇم، ڇم ڇم . . .

ڇم ڇم، ڇم ڇم، ڇم: ڇنن ڇنن، ڇن ڇم . . . .

پوڄاريءَ سوم ـ رس سان ٻہ وٽيون ڀريون: انهن ۾ ڪجهہ ديوتا جو رت ملايائين: ۽ پوءِ هڪ وٽي پاڻ پي ويو، ۽ ٻي وٽي ديوداسيءَ کي پياريائين . . . پوءِ ٻئي مدهوش ٿي، ڪاري سنگ مرمر جي ٿلهي تي ليٽي پيا. هڪٻئي پنيان ڏياٽيون ۽ موم بتيون وسامي ويون، ۽ رات جي اوندهہ ديوتا جي رت کي ڍڪي ڇڏيو. اهو پوڄاري، ڀارت ديش جو پهريون ناستڪ هو.“

هن مون کي حيرت مان ڏسي پڇيو: ”تو اها عجيب غريب ڳالهہ ڪٿي پڙهي آهي؟“

”ڪٿي بہ نہ.“

ڪنهن کان ٻُڌي اٿئي؟“

”ڪنهن ڪان به نه.“

”تڏهن اها تنهنجي من گهڙت ڳالهه آهي؟“

”نه.“

”تون به عجيب آهين! آخر تو کي انهيءَ ڳالهه جي خبر ڪيئن پيئي؟“

”اڪين سان ڏٺي اٿم: اهو پوڄاري مان آهيان، ۽ اها ديوداسي تون آهين! مان جنم جنم ۾ هر ديوتا کي ڏقي تي ڏقو هڻي ماريندو آيو آهيان ـــــ تو لاءِ، فقط تو لاءِ!...“.

هو اُهو ديوانو شاعر هو، جو هر پيشروَ جو پيرو ڏاهي، منزل ڏانهن اڳتي وڌندو هو. مون هن کي هڪ دفعي ’غالب‘ جو هيٺيون شعر ٻڌايو:

” لازم نہيں کہ خضر کی ہم پيروی کريں،
مانا کہ اک بزرگ ہميں ہمسفر ملے۔“

(لازمي نہ آهي تہ اسين خضر جي پيروي ڪريون، جيتوڻيڪ اهو مڃون ٿا تہ هڪ بزرگ اسان سان همسفر هجي.)

هن فورن شدت سان چيو، ”غلط! ’غالب‘ غلط آهي. هر عظيم شاعر پنهنجو خضر پاڻ آهي. هن کي نہ رهبر جي طلب آهي، نہ همسفر جي.“

سنڌ جي ڪلاسيڪي ادب متعلق گفتگو ڪندي، هن ٺهڪ ڏئي چيو، ”سنڌ جو ڪلاسيڪي شعر! آخر اهو آهي ڇا؟ ڪجھ جهوني جُڳ جون ڏندڪٿائون ـــــ منصور جو سوريءَ تي چڙهڻ، ذڪريا جو ڪَرٽ سان وڍجڻ، يونس جو مڇيءَ جي پيٽ ۾ رهڻ! ڪجھ روحاني ڏاڪڻيون ـــــ شريعت، طريقت، معرفت، ناسوت، جبروت، ملڪوت، لاهوت! لفظَ، لفظ بي معنیٰ لفظ! چرس، چندول، گانجي جون سلفيون، ڀنگ جا ڪونڊا؛ ازلي پنڪيون، ابدي گهيرٽ! تنهنجي شاھ، سچل، دلپت، ساميءَ، بيدل ۽ بيڪس وٽ ٻيو آهي ڇا؟ انهن کي صدين جي غبار ۾ ويڙهيل ڇڏي ڏي. انهن مان ڪوبہ ڪنهن سنگ ِ ميل تائين نہ پهتو هو. شعر ۽ ادب جي منزل دور آهي. تمام دور!“

هن جذبات جي جوش تي مُرڪي قابو پاتو، ۽ رازدارانه انداز ۾ چيائين: ”سچل ڪي شاهه لطيف چيو هو ته ’جيڪا ڪُني مون چاڙهي آهي، ان جو ڍڪڻ تون لاهيندين‘، ڪاش، مان اها ڪُني ڍڪڻ سوڌي پچي سگهان!“

هن ۾ هڪ منفرد اديب جي انانيت ۽ خوداعتمادي هئي. هن جو روح اها چولي هئي، جا ڪچ ڪوڏيءَ ۽ موتيءَ کي ساڳيءَ طرح تڏي، چنڊ کي چُمڻ لاءِ ايرندي آهي. ظاهري طرح هو واقعي ديوانو ٿي لڳو. پر هر عظيم شاعر اهو ديوانو آهي، جو جنون جي بي انتها جوش ۾ پٿر اڇلائي، عرش عظيم جا در دريون ۽ روشندان پچي وجهندو آهي.

مون هن جي ڪلهي تي هٿ رکي چيو، ”ڪنهن حد تائين مان تو سان متفق آهيان. پر سنڌي ڪلاسيڪي شاعري فقط تصوف جو مُربو ته نه آهي: ۽ تصوف جو بنيادي نظريو به ته آفاقي آهي. انسان جي انسان سان محبت، انسان جي ڪنهن ازلي حقيقت جي جستجو: ائين صحيح آهي ته تصوف جو نظريو، نه فقط سنڌ ۾ پر ڪيتريءَ حد تائين هر هنڌ، مضحڪ خيز آهي، پر ان جي معنيٰ اها نه آهي ته شاهه جو ’مومل ـ راڻو‘ ۽ ’سسئي ـ پنهون‘ ان ڪري بي معنيٰ آهن، ڇاڪاڻ جو شاهه جي شاعريءَ جو محرڪ تصوف جو ڪو نظريو هو. جيڪڏهن تون عينيت جو غلاف هٽائي ڏسندين ته توکي شاهه جا ڪيترائي بيت مجاز جا مجسما نظر ايندا، جن ۾ خالص حسن آفريني ۽ فطرت نگاري پيئي ٻکي. شاهه ۾ فطرت سان ڪيتري نه محبت آهي! مون فرانس جي عظيم شاعر ’باڊليئر‘ جي ڪلام جو مجموعو، ”گناهه جا گل“ پڙهيو آهي، ۽ ان مان هيءُ شعر اڃا تائين منهنجي ذهن ۾ محفوظ آهي:

”تون سڀ کان زياده ڪنھن سان محبت ڪندو آھين؟“ پراسرار انسان مون کان پڇيو. ”پنھنجي پيءُ، پنھنجيءَ ماءُ، پنھنجيءَ ڀيڻ يا پنھنجي ڀاءُ سان؟“

”مون کي نہ پيءُ آھي نہ ماءُ، نہ ڀيڻ نہ ڀاءُ“

”ـــــ پنھنجن دوستن سان؟“

”تون اھو لفظ ڪم آڻي رھيو آھين، جنھن جيءَ معنىٰ کان آءُ اجا تائين ناواقف آھيان.“

”ـــــ پنھنجي وطن سان؟؟“

”مون کي خبر ناھي تہ اھو دنيا جي ڪھڙي خطي ۾ آھي.“

”ـــــ سونھن سان؟“

”سونھن کي جيڪر دل سان چاھيان ھا؛ چو تہ اھا ديوي آھي، ۽ اَمر آھي.“

”ـــــ سون سان؟“

”مون کي سون کان ايتري نفرت آھي، جيتري تو کي خدا کان.“

”اي اجنبي انسان! تڏھن تنھنجي ڪھڙيءَ شي سان محبت آھي؟“

”منھنجي بادلن سان محبت آھي! بادل، جي ويندا رھندا آھن، ـــــ ازلي، حيرت انگيز بادل!“

ھيءُ ’باڊليئر‘ جو شعر منھنجي روح جي سيپاري جو ھڪ ورق آھي. پر انھيءَ جي مقابلي ۾ شاھ جو ”سر سارنگ“ رکي ڏس، ۽ اِھا سٽ پڙھ:

”اُگميو آھي، لِکِھ پس، ’لطيف‘ چئي.“

چاهه تو ڪي ان سٽ ۾ اها ڪيفيت محسوس نٿي ٿئي، جا 'باڊليئر' جي نظم ۾ آهي؟ هر شاعر ۽ اديب جي تخليقات ۾ هن جي ماحول جون روايتون ۽ توهمات پوشيده آهن ـــــ توڙي هو قديم شعراء مان هجي يا جديد مان. هن جو روح اهو تلاءُ آهي، جنهن جي چَرَ هيٺان سَرَ ۽ چڪٽي مِٽي آهي؛ تون ان چَرَ کي چاندوڪيءَ وانگر چُمي ڏس، ان جي سَرن ۽ چڪٽي مٽيءَ کي ڇا ڪندين؟ تون ان ۾ هنج وانگر ٽٻي ڏي ته تو کي موتي ملن، فقط ڪنهن ڪانوَ جي ڪانگيري ۾ ويهي چو تو چيخ پڪار ڪرين؟ بهتر آهي ته ڪلاسيڪي شعر جي انهيءَ حصي کي نظر انداز ڪري ڇڏ، جنهن ۾ آفاقيت نه آهي، جنهن ۾ شاعر جي دور جا توهمات ۽ بي ڪيف تصورات آهن. ممڪن آهي ته هڪ صديءَ کان پوءِ تنهنجي منهنجي ڪلام لاءِ به ڪئنچيءَ جي ضرورت پوي."

هو ٿورو کنگهي چوڻ لڳو، "مان ته سمجهان ٿو ته تصوف ۽ مذهبي پس منظر کان سواءِ سنڌ جي ڪلاسيڪي شاعري هڪ کَنڊي جي کِل مثال آهي ـــــــ "

مان سوچي رهيو هوس ته ڪٿي هيءُ ديوانو شاعر سچ ته نٿو چوي!

اڄ هڪ سنڌي ادب جي پانڌيئڙيءَ سان ملاقات ٿي، جنهن سان هيٺين گفتگو ٿي:

”اوهين ترقي پسند آهيو ڇا؟“

”جيڪڏهن ترقي پسند ٿيڻ لاءِ ’مارڪس‘ جي جدلياتي ماديت ۽ انسان جي لازمي مادي ارتقا ۾ اعتبار ۽ ادب کي فقط طبقاتي ڪشمڪش جو آئينو ۽ ذريعو تسليم ڪرڻ ضروري آهي، ته مان ترقي پسند نه آهيان.“

”پوءِ ته اوهين رجعت پسند ٿيندا.“

”منهنجي نظر ۾ رجعت پسند اهو آهي، جو ڪنهن صدين جي جهونيءَ تهذيب ۽ تمدن، معاشي ۽ اقتصادي نظام، ۽ مذهبي عينيت پسند قدرن جو قائل هجي؛ جو زندگيءَ جي هر نئين مسئلي جي حل جي تلاش ڪنهن اڏوهي کاڌل ڪتاب يا قول ۾ ڪري؛ ۽ جو زندگيءَ ۽ ادب جي هر نئين رجحان جي ان ڪري ترديد ڪري، ڇاڪاڻ جو اهو رجحان هن جي موروثي خيالن جي خلاف آهي. نه، مان رجعت پسند نه آهيان.“

”اهو ڪيئن؛ نه رجعت پسند، نه ترقي پسند! تڏهن اوهين ڇا آهيو؟“

”مان فقط ’مان‘ آهيان.“

”يعني؟“

”يعني، مان ’منصور‘ آهيان؛ مون کي هر بيسمجهه ڦاهي تي چاڙهيندو.“

”اِهو ڪو ’اناالحق‘ جو نئون نعرو آهي ڇا؟“

”ـــــــ ’اناالاِنس‘ جو!“

”اوهان جي خيال ۾ نئون ادب ڇا آهي؟“

”زندگيءَ ۽ ادب جي هر صحتمند رجحان جو خير مقدم.“

”سنڌي ادب ۾ تنقيد جي ارتقا متعلق اوهان جو ڇا رايو آهي؟“

”سنڌيءَ فنِ تنقيد انهيءَ جانور جو نالو آهي، جنهن کي جهرڪيءَ جو مٿو، ڪاريهر جي چيڀ، چمڙي جون اکيون، ۽ اٺ جي اوجهري آهي.“

”ڇا مطلب؟“

”ادبي تنقيد لاءِ نه فقط جديد ۽ قديم ادب جو وسيع مطالعو، زبان ۽ ادب جي مزاج جي پرک، ۽ فنِ تحرير تي قدرت ضروري آهي، پر تنقيدنگار جي گوناگون، گهري ۽ متوازن شخصيت ئي تنقيد کي صحيح تنقيد بنائي ٿي؛ مون کي اهي خوبيون سنڌ جي ڪنهن به ’ناقد‘ ۾ نظر نٿيون اچن.“

”نئين ادب ۾ فحش نگاري آهي ڇا؟“

”اهو ان تي منحصر آهي ته اوهين نئون ادب ۽ فحش نگاري ڇا کي ٿا سمجهو. اوهان کي معلوم هوندو ته جيمس جوائس (James Joyce) جي ڪتاب ’يوليسز‘ (*Ulessys*) تي فحش نگاريءَ جي الزام هيٺ مقدمي بازي هلي هئي؛ ۽ آخر آمريڪاجي عدالت، فتوا ڏيئي، ان کي فن جو عظيم شهپارو تسليم ڪيو. ساڳيءَ طرح، ڊي. ايچ. لارينس (*D.H Laurence*) جي ڪتاب ’ليڊي چئٽرلي جو عاشق‘ (*Lady Chatterley's Lover*) تي به اهڙي قسم جي قانوني فتوا ملي چڪي آهي ـــــ جنهن تان پڻ تازو اها بندش هٽائي ڇڏي ويئي آهي. خير، ته هتي جنسيات جو

مهذب تصور ناممڪن آهي. هتي جيڪڏهن اهو لکيو وڃي ته فلاٽو صوفي شاعر ڪنهن هندو ڇوڪري سان عشق ڪندو هو، ته سنڌي ناقد، مجاز کي حقيقت جي پُل سمجهي، درياهه ٽپي ويندو؛ باقي جيڪڏهن ڪنهن حقيقت نگار اديب ڪنهن به جنسي حقيقت جو اشارتن ئي ذڪر ڪيو ته اَڌ تي بيٺو گاريو ڏيندو. هن جون گاريون به اهو گارو آهن، جنهن جي چڪڻ ۾ ٽاڦوڙا هڻي، ڦينگون اڏاري، هو فقط پنهنجي روح کي پليد ڪندو رهي ٿو. مون کي جڏهن به ڇيو ويو آهي ته اهڙي تنقيد جو جواب ڏيان، ته مون فقط اِهو چيو آهي ته فقير رمندو رهندو، ڪتا ڀونڪندا رهندا؛ ڪتن کي ڪهڙي خبر ته فقير جي گودڙيءَ ۾ ڇا هو؟ مان پانيان ٿو ته اهي عريان مجسما ۽ تصويرون، جن کي ساري مهذب دنيا فن پارا تسليم ڪري ٿي، اسان جي تنقيد نگارن کي فحش لڳندا. جن کي فنونِ لطيفه جي وصف، ۽ انهن جي تاريخي، اخلاقي، جنسياتي، نفساتي ۽ معاشرتي مناسبتن جي ڪافي معلومات نه آهي، انهن کي ڪنهن ادب پاري جي مهذب ۽ فحش هجڻ جي ڪهڙي خبر؟ پنهنجو قلم ته تلوار ڪان به تکو آهي، پر اهو ڪنهن جيتامڙي جي رت ۾ ٻوري ڇا ڪبو؟

”هن ڪائنات جي طلسم ۾ جسم جي رعنائي ڪيتري نه هوشربا آهي، سو لطيف سائينءَ هيٺين سٽن ۾ نهايت پياري انداز سان سمويو آهي. (جي اهي سٽون منهنجيون هجن ها ته ڪجهه فهم نقاد انهن تي به فحش نگاريءَ جو الزام آڻين ها.)

”ڪنواريون ۽ ڪنول، هل ته پسون ڪاڪ جا!“

(متينءَ سٽ ۾ ’ڪنول‘ جو تصور ائين آهي، جيئن ڪنهن مڱينديءَ جو هانءُ ٿڙي پوندو هجي.)

’هلو هلو ڪاڪ تڙين، جتي نينهن اچل،
نڪا جهل نہ پل، جي ويا سي وڃيا.‘

’مومل کي مجاز جا، اکين ۾ انبور ! ‘

(اها سٽ پڙهي، ڪو نيم دماغ ناقد ائين نہ چوي تہ اکين ۾ انبور ڪيئن ٿيندا؟
مومل جون اکيون ٿيون يا لوهار جو دڪان !)

لطيف سائين انسان جي تن جي تَونس، سُر سهڻي ۾ هڪ نهايت باڪمال فنڪار وانگر چٽي آهي:

’ڪامان، پچان، پچران، لڇان ۽ لوچيان،
تن ۾ تَنس پريں ءِ جي، پيان نہ ڍاپان.‘

۽ اها تن جي تونس انسان کي ڪيترو نہ مجبور ٿي ڪري، ان جو اظهار هئن تو ڪري:

’ساهڙ مون جئن، جي ڏسو سيپئي،
تہ سمهو ڪين سُک تي، پاسو وَرَ ڏيئي،
مُنهان اڳيئي، گهڙو سپ گهڙا ڪٽي.‘

شاهہ جي شاعريءَ ۾ اهڙا سوين مثال ملندا، جن ۾ جسم جي حسين ترين شاعري آهي. آخر عورت بہ تہ جسم آهي؛ اها بہ ’کٽن تي کِهہ‘ ۽ ’پلنگ پُراڻا‘ ڏسي راتڙي لاءِ روئي ٿي سگهي. انهيءَ جنسي محبت ڪان، چون ٿا تہ فرشتا بہ رهي نہ سگهيا هئا، جي اچا تائين ’چاهِ بابل‘ ۾ ٽنگيا پيا آهن. زندگي پلي روز ’چاهِ بابل‘ ٿاهي، اسين اها محبت ادب ۾ چٽيندا رهنداسين، چو تہ اسان کي فرشتي جو روح آهي.

تعجب آهي تہ مذهب ۽ سياست جيڪڏهن ادب ۽ فن جا موضوع ٿي سگهن ٿا، تہ جنسي نفسيات ڇو نہ ٿي سگهي ٿي! شرط اهو آهي تہ نگاهہ صالح ۽ نگارش ادبي هجي ـــ ۽ جي ائين نہ آهي، تہ پوءِ مذهب خواهہ سياست خواهہ جنسي نفسيات، سڀيئي الڳ الڳ وجوهات سبب اعتراض جي قابل ٿي سگهن ٿا.“

”ڇا، نئين ادب ۾ دهريت آهي؟“

”ادب انهن معاملن کان بلند آهي ـــــ ۽ نئون ادب بہ ادب ئي آهي؛ بلڪ ان ۾ ڪيئي تخليقات اهڙيون بہ آهن، جن ۾ ڪنهن ازلي حسن ۽ حقيقت جي جستجو ملي ٿي. دراصل، ڪيترائي اديب، روايات جا زنجير ٽوڙي، زندگيءَ جي زندان کي ڊاهي رهيا آهن. انهن اڃا زندگيءَ ۽ ادب جا مثبت اقدار طي نہ ڪيا آهن. ڪنهن ڪنهن دور ۾ ادب ۾ طوفان ايندو آهي، جو جهونن سفينن جا بادبان اڏائي ڇڏيندو آهي؛ انهن جو تختو تختي سان نہ ملندو آهي؛ ۽ پراڻن ناخدائن کي سندن ناخدائي بہ بچائي نہ سگهندي آهي . . . . . ۽ پوءِ نوان مانجهي ساحل ڏانهن وڌندا نظر ايندا آهن. بار بار انهيءَ طوفان جي گواهي اسان کي دنيا جي تواريخ ادب ۾ ملي ٿي. اسان جو ادب بہ اڄ اهڙي دور مان گذري رهيو آهي.“

”اوهين ڪهڙن شاعرن کان متاثر ٿيا آهيو؟“

”اهو ڏکيو سوال آهي. مون مشرق ۽ مغرب جا صدها شاعر پڙهيا آهن، ۽ انهن مان ڪيترن منهنجي ذهن ۾ پنهنجو پنهنجو تاثر ڇڏيو آهي. ڪن جون تہ فقط بہ ـ چار سٽون مدت تائين منهنجي ذهن ۾ ائين پُرنديون رهيون آهن، جيئن ڪنهن روح پرور موسيقيءَ جو ڪو لازوال آلاپ. مثلن، معلوم نہ آهي تہ هيءُ فارسي شعر ڪنهن جو آهي، پر اڄ مدت کان پوءِ بہ منهنجي ذهن ۾ ايري آيو آهي:

’باده ڪه شيشهء دلِ منصور را گداخت،

در ساغرِ شبينهء من جوش مي زند.‘

(جنهن شراب منصور جي دل جي شيشي کي ڳاري وڌو،

اهو منهنجي راتوڪي پيالي ۾ اڀڙڪا ڏيئي رهيو آهي)

”بهرصورت، مان شاهه لطيف، ڪَوِي ٽئگور، حافظ، خيام، خليل جبران، گوئٽي، پشڪن، ماياڪو وسڪي، ۽ بادليئر کان ڪافي متاثر ٿيو آهيان. لطيف، ٽئگور، ميران ۽ حافظ، وحدت الوجود جي فلسفي جا قائل آهن، باقي ٻين جا متضاد نظريا آهن، جي سڀ منهنجي شخصيت ۾ ائين رلي ملي ويا آهن، جيئن مختلف رنگ روشنيءَ ۾. باقي، جذباتي طرح، مون کي ’خيام‘ ۽ ’ميران‘ سان سيني کان زياده رغبت آهي.“

”فقط ’خيام‘ ۽ ميران‘ سان ڇو؟“

”اها ڳالهه مون هن وقت تائين ڪنهن کي ٻه نه ٻڌائي آهي. تو کي مون سان شخصي انس آهي، ان ڪري تو کي ٻڌايان ٿو.

’اَلست‘ جي عهد کان پوءِ جڏهن انسان عالمِ بالا مان ڌرتيءَ طرف ٿي آيا، تڏهن مان تنها پنڌ پيو هوس. جڏهن پنڌ ڪري ڪري ٿڪجي پيس، تڏهن هيڏانهن هوڏانهن نهاريم ته پريان ڪجهه درخت نظر آيا. مون ويجهو وڃي ڏٺو ته انگور جي وَل هيٺان هڪ رند لاابالي پنهنجي صراحيءَ مان جام تي جام ڀري پي رهيو هو. مون هن سان اچا ڏيٺ ويٺ ئي نه ڪئي هئي، ته هن صراحيءَ مان جام ڀري مون ڏانهن وڌيو. مون حيرت کان پڇيو، ’تون ڪير آهين؟‘ هن جواب ڏنو، ’منهنجو نالو عمر آهي، عمر خيام.‘

ايتري ۾ مون کي پريان گيڙوءَ رتي لباس ۾ هڪ جوڳياڻي نظر آئي، جنهن کي هڪ ڪلهي تي يڪتارو هو، ۽ ٻئي تي چونئري. هوءَ ڳائيندي ٿي آئي:

’مورے جنم مرن کے ساتھی
تو ھے نہ بسروں دن راتی۔‘

(منهنجي ڄمڻ مرڻ جا ساٿي! تون مون کان ڏينهن رات نٿو وسرين.)

جڏهن هوءَ ويجهي پهتي ته هن مون کي چيو، ”هيءَ چونئري ته وٺ، ۽ هيٺ رک، مان ڏاڍي ٿڪجي پيئي آهيان. اَلاجي، شيام ڪٿي ملندو!“

مون هن کان پڇيو، ”مائي، تون ڪير آهين؟“

”مان؟ مان ميران ٻائي آهيان.“

”ڪيڏانهن ٿي وڃين؟“

”ڪيڏانهن؟ خبر ناهي، شيام الاجي ڪيڏانهن ويو!“

”انهيءَ چونئري ۾ ڇا ڪنيو اَٿئي؟“

”ڇا ڪنيو اٿم؟ اِن ۾ اهي ڳوڙها ڪٺا ڪيا اٿم، جي شيام جي وڇوڙي ۾ ڳاڙيندي آئي آهيان.“

”هون.“ خيام کي ڳالهه نه وڻي ۽ هن مون کي اشارو ڪيو ته سندس ڏنل جام ڳيت ڏيئي ڇڏيان. مون ڇُڪي چکي، ته اها تاروڻ کي ايتري ته تکي لڳي جو مون جام رکي ڇڏيو.

”هيءَ انگور جي رَس آهي، ڇو نٿو پيئين؟“ خيام پڇيو.

مون جواب ڏنو، ”خيام، تنهنجي رس ڏاڍي تکي آهي.“

ميران ٻائي ٽڏ ساھ ڪٽي چيو، ”انھيءَ رس ۾ ھن چونئري جو ڪجھ ڀاڱي ملائي پيءُ، شايد ان جي تِڪَ گھٽجي وڃي.“

مون خيام جي رَس ۾ ’ميران‘ جا ڳوڙھا ملايا، ۽ پوءِ ڪيئي جام پي ويس. ان وقت خيام ھيٺين رباعي ڳائي رھيو ھو:

’آمد سحري ندا ز ميخانهء ما،
ڪاي رندِ خراباتيءِ ديوانهء ما،
برخيز ڪه پُر ڪنيم پيمانه زمَي،
زان پيش ڪه پُر ڪنند پيمانهء ما.‘

(صبح جو ميخاني مان صدا آئي ته اي اسان جا رند خراباتي ۽ ديوانا! ان کان اڳ جو اسان جي زندگيءَ جو پيمانو پرجي وڃي، اٿي ته پيمانو شراب سان ڀريون.)

مان ٿوريءَ دير ۾ مدھوش ٿي ويس، ۽ جڏھن جاڳ ٿي ته خيام ۽ ميران ٻئي نظر نه آيا، فقط منھنجي ڀرسان خيام جي صراحي ۽ جام، ۽ ميران جي چونئري رکي ھئي؛ آءُ اھي ڪٽي پنڌ پيس. مون کي ڪافي گھري ننڊ وٺي ويئي ھئي؛ چو ته پوءِ مون کي معلوم ٿيو ته ’خيام‘ ۽ ’ميران‘ مون کان ڪجھ صديون اڳي ڌرتي تي پھتا ھئا. انھيءَ صراحيءَ ۽ چونئري مون تي ڪافي اثر ڪيو آھي. مان لامذھب صوفي آھيان، ناستڪ جوڳي آھيان!“

ڪنهن چيو تہ فلاڻي صاحب تنهنجي ادبي تخليقات تي تنقيد ڪئي آهي. مون پهاڙ تان هيٺ ڏٺو. هڪ وچون، پهاڙ جي پيرن وٽ پٿر ڪي ڏنگي رهيو هو. پهاڙ خاموش هو، اٽل هو.

مون رات ۾ ڏٺو تہ 'سامي'، شڪارپور ۾، هاٿيدار اندران ڪنهن جاءِ ۾ ويٺو هو، ۽ پنهنجي ٺُڪر تي سلوڪ لکي مَٽ ۾ وجهندو ٿي ويو.

مون هن ڏانهن تعجب مان ڏسي چيو، " 'سامي' تون اجا تائين اهي سلوڪ مَٽ ۾ پيو ڇپائين!"

ساميءَ مُرڪي چيو، "اڳي تہ مان ئي فقط اهو شاعر هوس جو پنهنجو ڪلام مَٽ ۾ پوري ڇڏيندو هوس؛ پر هاڻي مون کي يقين آهي تہ تون بہ ائين ئي ڪندين."

مون مُڪ هڻي ساميءَ جو مَٽ ڀڃي وڌو، ۽ هن جا سڀ پني ٺُڪر ڪٽي چيم، "سامي، نہ فقط مان پنهنجو ڪلام علي الاعلان پڙهندس، پر تنهنجو بہ! تون ۽ مان هن سرزمين جو ماضي ۽ مستقبل آهيون؛ اسان کي ڪو بہ مِٽائي نٿو سگهي!

اڌيءَ رات جو ننڊ مان جاڳ ٿي. مون اکيون پٽي مٿي ڏٺو. آڪاش جي مندر ۾ ڏيئا جلي رهيا هئا. ويساک جو مُنو چنڊ، ڪنهن پوڄاريءَ جي سِيتل آتما جئن ٿي

لڳو. مون چيو، ”اٿي، آرتيءَ جو وقت آهي، ويل وهامي نه وڃي!“ پوءِ اٿي، مان ڪوٺيءَ جي پٽ وٽ آيس. سامهون اونداهو ساڌ ٻيلو، جنون ۾، سچل سرمست جي وارن وانگر ٿي لڳو. چنڊ جا ڪجهه ڪرڻا پاڻيءَ تي ٽانڊاڻن وانگر چمڪي رهيا هئا. اوچتو ساڌ ٻيلي مان مور رڙ ڪئي، جا ٻرڇيءَ جي وار وانگر آسمان چيري ويئي. مون حيرت ۾ سوچيو ته هيءُ ساڌ ٻيلو ڪيترو نه تنها ۽ ويران آهي! معلوم نه آهي ته هيءُ مور ان ڪي ڇڏي ڇو نٿو وڃي! رات جي هن اٿاهه خاموشي ۾ رڙيون ڇو ٿو ڪندو رهي؟

مون کي منهنجي هڪ هندو استاد هڪڙي ڏند ڪٿا ٻڌائي هئي، جا ياد اچي رهي هيم ـــ ”جڏهن ڪلجڳ شروع ٿيو هو ته سنڌو ـ ديش تي ڪجهه پاپي ڪاهي آيا هئا. هو نردئي هئا ۽ اسان جا ديش واسي دياوان. هُنن جي سوڀ ٿي ته هنن چوڌاري ڦرلٽ، اهنج انياءُ مچائي ڏنو. اسان جا ديش واسي سڀ خاموشيءَ سان ڏسندا رهيا. سنڌو درياهه تڏهن اروڙ جي پرسان وهندو هو. دريا جي ڪپ تي هڪ رشِي تپسيا ڪندو هو، ۽ سچو وقت ڌيان گيان ۾ گذاريندو هو. پرسان هڪ ماڙي هئي، جنهن ۾ ”سنڌيا“ نالي هڪ پتورتا استري رهندي هئي. جڏهن پاپي هن جي ست تي هلان ڪري آيا، ته رشِي ترشول کڻي ڊوڙيو ۽ ڪجهه پاپين جي ڇاتين کي چِلي وڌائين. هڪڙي پاپيءَ، وجهه وٺي، رشيءَ کي ترار سان ٻه اڌ ڪري وڌو. ان کان پوءِ ان رشيءَ مور جو جنم ورتو، ۽ اجا تائين مور جي جُوڻ ۾ آهي. جڏهن اڌ رات ٿيندي آهي ته هو رڙيون ڪندو آهي ته ”ست ـ جُڳ وري ڪڏهن ايندو؟ پاپي ڪڏهن ناس ٿيندا!“ مون ان وقت انهيءَ ڏند ڪٿا تي اعتبار نه ڪيو هو؛ پر هاڻي گويا سچي لڳي رهي هئي. فقط بار بار اِهو خيال اچي رهيو هو ته هيءُ مور اڏامي ڇو نٿو وڃي؟ هيءُ جڳ پاپ جي نگري آهي؛ هن ۾ پاپ کُٽندو ته نه، وڌندو نظر اچي رهيو آهي. پوءِ ٻه هي مور رڙندو ٿو رهي! ـــــ ڇو؟ ڇو؟ مان اَڌ رات جو ڇو ٿو اٿان؟ مان گيت ڇو ٿو

لکان؟ هن پاپ جي نگريءَ ۾ منهنجن گيتن جي ڪهڙي معنىٰ آهي، ڪهڙي اهميت آهي! . . . . اوه، مون کي ڏکڻ جي واءُ ۾ نندڙي تي اچي. منهنجا آواره خيال ڪٿي جو ڪٿي وڃيو نڪرن! مور جي رڙين سان منهنجن گيتن جو ڪهڙو واسطو؟

اي چنڊ! تون هن ڪائنات جو خاموش تماشہ بين آهين. اي چنڊ، ڪڏهن ڪڏهن تون انسان جي روح ۾ ليئو پائيندو آهين؛ ڪڏهن ڪڏهن تو کي اها جاءِ وڻي ويندي آهي، ۽ پوءِ تون اتي واسو ڪندو آهين. تنهنجو جسم تہ آسمان ۾ هوندو آهي، پر تنهنجو روح ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ جي من ۾ هوندو آهي. اي چنڊ، تون منهنجو پيدي آهين. تون ۽ مان، ٻئي واٽهڙو آهيون ـــــ ڪنهن دور ديس جا، اڻ ٽڪ، ازلي راهي؛ تنهنجو منهنجو پنڌ پڇندو بہ يا نہ؟ اي چنڊ، تون هن نگريءَ ۾ مون جهڙو ٻيو بہ ڪو سودائي شاعر ڏٺو هو؟ مون ٻڌو آهي تہ 'بيڪس' روهڙيءَ ۾ سنڌوءَ گهاٽ وٽ آڌيءَ رات جو ڪنئيي سان اچي ويهندو هو، ۽ ڪنئيو، ڪن تي هٿ رکي، هن جا ڪافي ڏاڍيان ڳائيندو هو

'ساجن سائين سير ڪرڻ لئہ آيو تي انسان،
ڪاٿي ڪافر گبر، يهودي، ڪاٿي مسلمان؛
ساجن سائين . . .'

اها ڪافي ٻڌي، ساڌ ٻيلي جو مور زور سان رڙيون ڪندو هو: "ائين نہ آهي، 'بيڪس' سائين، ائين نہ آهي! سڀ انسان ساجن جو سَروپ نہ آهن. هيءُ سارو جيونَ پاپ ۽ پُج جي يُدّ[1] آهي؛ ۽ ڪڏهن ڪڏهن انهيءَ يُدّ ۾ پُج اڪيلو آهي، بلڪل اڪيلو!"

---

[1] جنگ

وڏا چوندا ھئا تہ مور جو آواز پڌي ’بيڪس‘ سانت ۾ اچي ويندو ھو، ۽ ڌرتيءَ تان پٽر ڪٽي، پاٽيءَ ۾ چنڊ جي پاڇي کي ھٽندو ھو. چنڊ لھرين ۾ پڇي پورا ٿي پوندو ھو؛ پر ٿوري وقت کان پوءِ چنڊ جو پاڇو ھڪ جاءِ تي اچي ويندو ھو. اي سچ! تون چنڊ جو پاٽيءَ ۾ پاڇو آھين، تو کي ڪابہ ضرب پچي پورا ڪري نٿي سگھي!

اڄ رات جي پوئين پهر ۾ جاڳ ٿي. پريان درياءَ تي ٻيڙيءَ جا سڙهه ڏانديءَ تي وينل پوپٽ جي پرن وانگر لڳي رهيا هئا. آسمان ۾ ننڍڙيون اڇيون ڪڪريون ائين ڦهليل هيون، جيئن ڪنهن سهڻيءَ مهاڻيءَ جي ٽڏيءَ تي پلي جا چلر. مون اکيون مهٽي، نيراڻ ۾ نهاريو. نظر نمرود جي تير وانگر اُڏامندي ويئي.

هن رنگارنگ ڪائنات جو ڪوئي اَنت نہ آهي: اها نہ شروع ٿي آهي، نہ ختم ٿيندي. نہ اُن جي مڪان ۾ ابتدا ۽ انتها آهي، نہ زمان ۾: اِها اِتي ۽ ائين آهي، اِتي ۽ ائين رهندي: نہ ان جي حسن ۾ ڪمي ايندي، نہ حيرت افزائيءَ ۾.

اي شاعر! انهيءَ همہ حيرت، همہ حسن ۾ محو رهہ تہ تنهنجي شاعريءَ کي اَبديت ملي وڃي.

ٻنيي ۾ ٻاٽ. ڪنهن تيلي جلائي ڏياٽيءَ تائين آندي. سوجهري ۾ ڇپُل ٽڏي تي رليءَ مٿان ڪوئي بيمار ڪنجهي رهيو هو.

” ابا آيو آهين، “ هن ڪنجهندي ڪرڪندي چيو. نوجوان ڪوئي جواب نہ ڏنو ۽ ڏياٽيءَ ۾ تيل ڏانهن ڏٺائين، جنهن ۾ فقط وٽِ جي پڇڙي ٻڏي رهي هئي.

” ابا، ولوءَ چا چيو. ڪوئي چاڙهو ٿيندو؟ “ بيمار ڪنگهندي پڇيو. نوجوان وري ٻہ جواب نہ ڏنو. هن جي اکين مان ڳوڙها ڳڙي ڏياٽيءَ ۾ پوندا رهيا. ڏياٽي ڳوڙهن سان پرجي ويئي ۽ ان ۾ ساري وٽ ٻڏي ويئي.

” ابا هتي اوندهہ آهي، اِها ڏياٽي تہ جاري مان لاهي هيٺ رک، “ بيمار تپ ۾ تڙپندي چيو.

نوجوان ڏياٽي لاهي بيمار جي پرسان رکي، تہ بيمار ان ڏانهن ڏسي چيو، ” ابا، هيءَ تہ ڪافي پريل آهي. جهونجهڪڙي تائين جلندي رهندي. “

نوجوان وري بہ چپ.

” ابا، ھيءَ وٺ ائين چو ٿي پڙڪا ڏئي؟ ابا ھن ڏياتيءَ ۾ وٺ تہ ٿاھ اونده ٿيندي ٿي وڃي..... ٿڌي..... ٿڌي اوندھ..... ابا......“

شبنم آسمان تان ڊوڙندي آئي ۽ اچي نرگس کي چميائين، ۽ هن کان پڇيائين، ” تون مون کي ڏسي سگهين ٿي؟ “

نرگس وراڻيو، ” مان توکي ڏسي ته ٿي سگهان، پر ايترو يقين سان چئي سگهنديس ته تنهنجي محبت پاڪيزه آهي، پايدار نه آهي. “

•

ماڪَ گل کي چيو ته ” مان تنهنجي لاءِ آسمان تان ڊوڙندي آئي آهيان. “

گل ماڪَ کي چيو ته مان تنهنجي لاءِ زمين چيري نڪتو آهيان. “

پوءِ ٻيئي هم آغوش ٿي ويا. اِها آهي محبت جي اِبتدا.

•

آڏي اک چورَ جي اڌ پٽيل ڳڙکي آهي، جنهن مان هر ليئي ۾ آنڌ مانڌ ۽ ڊپ ڊاءُ هوندو آهي.

•

چنڊ کي چڪور جي اکين ۾ ڏسندين، ته توکي چنڊ جي چهري جا داغ نظر نه ايندا.

•

ڪنهن ڪنهن فنڪار ۽ ان جي پوئلڳ ۾ بارش ۽ سپ واري محبت ٿئي ٿي.

•

شاعر فرشتو نہ آهي. پر فرشتو بہ تہ شاعر نہ آهي.

•

زندگيءَ جا پرڪشش واقعا انگور جي داڻن وانگر آهن، جي شاعر جي روح ۾ رچي، شراب ٿي نڪرن ٿا ۽ هو اُنهيءَ کي رنگارنگ ڪوزن ۾ دنيا اڳيان پيش ڪري ٿو.

•

اهو شاعر جو نفساني خواهشن ۾ فرار ڳولي، ان چڪورَ جي مثال آهي، جو چنڊ کان مايوس ٿي، ٽانڊي تي جهرٽپ ڏئي.

•

جيڪڏهن عورت ۽ شراب مان هڪ کي چونڊڻو پوي، تہ مان جيڪر شراب کي چونڊيان. ۽ جيڪڏهن شراب ۽ ڪتاب مان هڪ کي چونڊڻو پوي، تہ مان جيڪر ڪتاب کي چونڊيان.

•

منهنجو تصور اهو ميخانو آهي، جنهن ۾ جا بجا ٽٽل جام ۽ صراحيون پڪڙيل آهن. جڏهن مون کي شراب جو ذائقو پسند نہ آيو، مون جام جو سر ڦوڙي ڇڏيو ۽ صراحيءَ جي گردن ٽوڙي ڇڏي. مون تي اهو گناهہ معاف آهي، ڇوتہ منهنجي دم سان رندي ۽ مستي زنده آهي.

•

جي چڪور چنڊ کي پڳو تہ چنڊ چنڊ نہ رهندو، ۽ چڪور چڪور نہ رهندو.

•

پاڻيءَ ۾ چنڊ جو عڪس ڏسي، مڇيءَ سوچيو ته ”مان چڪور کان زياده خوش نصيب آهيان.“

•

ڪير زياده حَسين آهي، شهڪار يا اُن جو فنڪار؟

•

مان اِهو سوچي اڄ تائين منجهي پوندو آهيان ته شعر حسن جو انڪشاف آهي يا ان جي تخليق!

•

جنهن جي روح ۾ راڳ نه آهي، اُن جي راڳ ۾ روح نه آهي.

•

چپَ ڪوئل کي نفرت سان ڏسي چيو، ” تون پنهنجو رنگ ته ڏس، ڪُوڪين ٿي ٿي.“

•

فنڪار جي شڪست فن جي فتح آهي.

•

شاعر فلسفيءَ کي چيو ته ” جي تون فلسفي نه هجين ها، ته خدا کي مڃين ها. “

فلسفيءَ شاعر کي چيو ته ” جي تو شاعر نه هجين ها ته خدا کي نه مڃين ها.

•

جو اڻ- ڳاتي ڪي ڏسي ۽ اڻ- ڏٺي ڪي ڳائي، اهوئي بهترين شاعر آهي.

•

مون ڪنهن ٽٽل قبر مان انساني کوپڙي ڪڍي، ان کي ڪرڙي صاف ڪيو ۽ ان ۾ شراب پري، اُن کي چنڊ جي سامهون آندو. جڏهن چنڊ جو عڪس شراب ۾ جهلڪڻ لڳو، تڏهن مون آسمان ڏانهن منهن ڪري پڇيو، ” هي تخليق جو تصور ڇا تو سمجهين؟ “

•

مان ماضيءَ جي ماضيءَ ۽ مستقبل جي مستقبل جو شاعر آهيان.

•

ڪائنات ۾ اول ڪير هو -- جميل يا جمال؟

•

اي ڪاش! مان گمناميءَ ۾ جيئان ۽ گمناميءَ ۾ مران. بدنامي ۽ ان کان به وڌيڪ، نيڪنامي شاعر جي تخليقي انفراديت لاءِ مهلڪ آهي.

•

ڪيئي ڪتاب منهنجي مطالعي ۾ آيا، پر ائين جيئن ساوڻ جو مينهن درياءَ تي وَسي، جيئن اونهاري جي اُس بنيءَ تي پوي.

•

هر شاعرِ محبت شاعرِ انقلاب آهي، هر شاعرِ انقلاب شاعرِ محبت نہ آهي.

•

اي رازِ ازل! تون هر وقت منهنجو پيڇو ڪندو تو رهين، پر جڏهن ٻه مون منهن ورائي ڏٺو، تڏهن تو منهن تي نقاب وجهي ڇڏيو.

•

جيڪڏهن مون کي ڪوئي اهو سمجهائي ته پره جو پکيئڙا ڇو ٿا ڳائين، ته مان هن کي پيغمبر ڪري مڃان.

•

اشرف المخلوقات اِنسان نه پر پکي آهن، جن جو زياده تر وقت اڏامڻ ۽ ڳائڻ ۾ گذري ٿو.

•

تون بکيو هئين، مون توکي ماني ڏني؛ تون اُڃيو هئين، مون توکي پاڻي ڏنو. جڏهن تو ڪائي ڍؤ ڪيو تڏهن تو منهنجي وات مان گرھ کسي ڦٽي ڪيو؛ جڏهن تو پاڻي پي پياس ٻجهائي، تڏهن تو منهنجي چپن تان پيالو کسي ڇيهون ڇيهون ڪري ڇڏيو.

•

جهونجهڪڙي جو ڪوهيڙو چانيل هو ۽ ماڪ وسي رهي هئي، گويا خدا ڪچيءَ ننڊ مان جاڳي اکين تي ڇنڊا ٿي هنيا.

•

هيءَ سرد خاموش شام! گويا ڪائنات جو اُداس روح منهنجي پهلوءَ ۾ آهي.

•

مان هر رات سوچيندو آهيان تہ ڏينهن ڪيڏانهن ويو! ۽ ائين محسوس ڪندو آهيان تہ هر انسان جاڳ ۾ ننڊ کان بہ زياده غافل آهي.

•

مان ڪڏهن ڪڏهن سوچيندو آهيان تہ چنڊ اکين کي ايترو چو تو وڻي! اُن ۾ اِهو ڇا آهي، جنهن کي اسان حسن چئون ٿا؟ مادي فلسفي ۾ اعتبار رکندڙ چون ٿا تہ حسن ڪوئي دائمي قدر نہ آهي، ان جي تصور ۾ زمان ۽ مڪان جي فاصلي سبب ڪيترائي اختلاف آهن. پر مان پڇان ٿو تہ ائين چو آهي تہ دؤر قديم کان وٺي اڄ تائين چنڊ کي حسين سمجهيو ويو آهي؟ اهڙو ڪوئي بہ دور ۽ اهڙي ڪائي بہ جاءِ نہ آهي، جتي انسان چنڊ کي حسين نہ سمجهيو هجي. اُن ۾ اهوڇا آهي، جنهن کي اسان حسن سمجهون ٿا؟ ۽ انسان ۾ اهو ڇا آهي جو ان جي حسن کان يڪدم متاثر ٿي وڃي ٿو؟ انهن ٻن سوالن جو جواب مون لاءِ خود شناسيءَ جو درجو رکي ٿو، چوتہ اِن ڪان پوءِ ئي مان سمجهي سگهندس تہ مان شاعر چو آهيان.

•

هن دؤر ۾ انسان کي ايترو تہ جاڳايو ويو آهي، جو هن کي بي خوابيءَ جي بيماري ٿي پيئي آهي.

•

رات جي پوئين پهر ۾ ڪائنات ڪنهن اَزلي شاعر جي گيت سان گونجندي آهي.

•

جي مان توکي چوان ته مون خدا کي ڏٺو به آهي ۽ نه به ڏٺو آهي، ته تون مون کي چريو سمجهندين؛ پر مان به توکي سياڻو نه سمجهندس.

•

اونهاري جي نتهڻ اُس ۾ رلندي رلندي، ڪنهن بزرگ ڪوئي درخت ڏٺو ۽ اُن جي ڇانوَ هيٺان ويهي ٽڪ لاٽائين ۽ دعا گهري خدا جو شڪر بجا آندائين. جڏهن بزرگ دعا جا هٿ هيٺ ڪيا، تڏهن درخت ٽاريون آسمان ڏانهن ڊگهيريون ۽ چيو ته " ياربا! " جي تون هن بزرگ جو خدا آهين، ته منهنجو خدا هرگز نه آهين مان صديون اُس ۾ سڙيو آهيان، ته مون تي اڃا تائين ڪنهن ڪڪريءَ ڇانو نه ڪئي آهي.

•

گلاب تي گهٽا پؤنر مڙندا، ته گلاب جي خوشبوءِ ته گهٽجي نه ويندي.

•

محبت اهو گلدان آهي، جنهن ۾ مرجهايل گل لاءِ ڪائي جاءِ نه آهي.

•

مون هن جهڙيون سهٽيون اکيون ڪٿي به نه ڏٺيون آهن؛ ڪوهِ ندا جي صدا جهڙيون اکيون، "فنافي الوجود" جهڙيون اکيون، سرمد جي ڪلمي جهڙيون اکيون!

•

منهنجي روميءَ کي علامه اقبال جي روميءَ واري ساندي جي ڪل نه آهي: هن ۾ برگسان جي "خودي" ۽ نتشي جو "انسان ڪامل" نه آهي. منهنجو رومي "وحدت الوجود" آهي، "همه اوست" آهي، شاه لطيف جو رهبر ڪامل آهي، "اسلامي فلاطونيت" آهي، سراپا محبت ۽ انسانيت آهي- فاشزم جو علمبردار نه آهي.

•

غالب جو گناه هن جي شراب نوشي نہ پر قصيده نويسي هو.

•

سچل سرمست سنڌ جو پهريون باغي شاعر هو. ڪاش! هو پنهنجي تلوار تصوف جي مياڻ مان ڪڍي سگهي ها!

•

مون ڪاليداس جو ”وڪرم اروسي“ پڙهي محسوس ڪيو تہ اِهو ڪتاب مون لکيو آهي.

•

منهنجو تخيل هڪ ڪليسا آهي ۽ مان ان جو راهب آهيان. منهنجو شعر پيءُ بنان ٻـ آهي ۽ صليب تي ٻـ چڙهي چڪو آهي.

پورو ٿيو